

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2024.02.139>

УДК 94:35.083.8(470)

Валерій ВОРОЖКО*

Червона армія та особливі відділи державної безпеки: протидія шпигунству та захист військових таємниць у 1918–1925 рр.

Мета – на основі архівних та опублікованих документів дослідити історичні аспекти розвитку військової контррозвідки, її взаємовідносини з Червоною армією у перші роки радянської влади. Основну увагу приділити протидії «освідомчому» шпигунству та заходам, спрямованим на захист військової таємниці.

Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, позитивізму, системності, діалектики, історизму. Використані проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-правовий та ін. методи.

* *Ворожко Валерій Павлович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету. E-mail: wp06vv@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>

Висновки. У боротьбі із зовнішніми загрозами для безпеки армії та флоту одне із центральних місць займають контррозвідальні та режимно-таємні заходи, що ускладнювали розвідкам противника отримання таємних відомостей. Встановлено, що саме особливі відділи, підрозділи більшовицьких органів державної безпеки відповідали за контррозвідальне забезпечення та режим секретності у військових формуваннях. Основним завданням особливих відділів було виявлення у військових формуваннях шпигунів. Система контррозвідальних заходів особливих відділів намагалася бути адекватною розвідальній активності іноземних спецслужб, постійно розвивалася і вдосконалювалася. Доведено, що у період становлення радянської системи захисту таємних відомостей, ні військові, ні чекісти ще не виробили нормативного визначення таких понять, як «шпигунство» і «таємниця», тому трактували їх довільно. Шпигуни різного штибу часто не пов'язувалися з таємними відомостями, а визначалися «революційною свідомістю». Радянський режим секретності формувався в умовах військово-мобілізаційної моделі розвитку економіки та тоталітарного політичного режиму, поступово став опорою радянської держави у проведенні її внутрішньої і зовнішньої політики.

Ключові слова: військова контррозвідка, військова таємниця, ВНК-ВУНК, ОДПУ-ДПУ, особливі відділи, Червона армія, шпигунство.

Упродовж останніх трьох сотень років Україна була потужним ресурсним, воєнно-промисловим, інтелектуальним і духовним донором для Росії. Відновлення незалежності України стало викликом російській імперській свідомості й психологічною травмою для російських шовіністів. Тому війна за незалежність триває й сьогодні. Україна протистоїть потужним зусиллям зовнішніх і внутрішніх ворогів, мета яких – реставрація російської імперії, ліквідація української державності, перетворення українців на мобілізаційний ресурс РФ для подальших геополітичних завоювань.

Дієвим інструментом формування наукового ставлення до тоталітарного минулого України мають стати історичні аргументи, що розкривають справжню сутність радянської державності, її природу та методи управління та пояснюють шлях СРСР/РФ від комуністичної диктатури до рашизму.

Дослідження історичних аспектів функціонування режиму секретності у військових формуваннях, військової контррозвід-

ки та її взаємодії з військовими структурами мають особливу актуальність сьогодні, коли гостро постала проблема практичного забезпечення національної безпеки України.

Діяльність особливих відділів – підрозділів комуністичних органів державної безпеки, відповідальних за контррозвідувальне забезпечення у військових формуваннях, їхні функції, структуру, реорганізації, завдання дослідив український історик О. Божко¹. Окремі аспекти зазначеної теми розглянуто українським дослідником В. Окіпнюком² та автором статті³. Серед закордонних праць на зазначену тему слід згадати монографію російського історика спецслужб О. Здановича, де автор в окремому розділі описав роль органів державної безпеки у реалізації контррозвідувальних заходів та захисту військової таємниці у Червоній армії⁴. Сучасна російська історіографія мало відрізняється від радянської. Тому публікації О. Здановича притаманна прорадянська та більшовицька апологетика. Водночас працю О. Здановича вирізняє науковість та використання архівних джерел, недоступних для українського дослідника.

Важливим джерелом для дослідження став збірник документів: «Советская военная контрразведка»⁵. У статті використані архівні документи Центрального державного архіву

¹ Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки. 1918–1946 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 337–361; 2001. – № 2. – С. 281–315.

² Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. – Херсон: Видавець Грінь, 2017. – 390 с.

³ Ворожко В. Діяльність органів ВНК–ОДПУ по захисту державних секретів у Червоній армії та радянському ВПК (1918–1927 рр.) // Воєнно-історичний вісник. – 2013. – Вип. 2 (8). – С. 56–67.

⁴ Зданович А. Органы государственной безопасности и Красная армия. – М.: Кучково поле, 2008. – 800 с.

⁵ Советская военная контрразведка. Сборник документов / Сост. А. Алов и А. Бредихин. – Вып. 1 (1918–1922 гг.) – М.: ВШ КГБ, 1978. – 516 с.; вып. 2 (1922–1941 гг.) – М.: ВШ КГБ, 1981. – 748 с.

вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (далі – ЦДАГОУ), а також Галузевого державного архіву СБ України (далі – ГДА СБ України).

Більшовики після захоплення влади відразу почали рішучу боротьбу за її збереження, зокрема, активно протидіяли шпигунству. Так, вже 21 лютого 1918 р. Рада народних комісарів (далі – РНК) РСФРР ухвалила декрет «Соціалістична вітчизна у небезпеці» в якому, зокрема, зазначалося:

«[...] німецькі шпигуни розстрілюються на місці [...]»⁶.

Першим радянським контррозвідувальним органом був так званий відділ військового контролю, створений у травні 1918 р. при оперативному штабі Народного комісаріату з військових справ (далі – Наркомвоєн) РСФРР на основі залишків дожовтневого органу контррозвідки – Воєнконтролю. В одному з перших наказів Наркомвоєну, спрямованих на захист таємних відомостей, від 8 травня 1918 р. зазначалося:

«Для запобігання розголошення відомостей, розповсюдження яких може нанести шкоду воєнним інтересам держави, усім штабам, управлінням, установам, закладам і посадовим особам воєнного відомства прийняти найдієвіші заходи для того, щоб усі [...] таємні дані ставали відомими лише обмеженому колу осіб»⁷.

У директиві Вищої військової ради військам Завіси⁸ від 12 травня 1918 р. «Про організацію відділень з боротьби зі шпигунством» вимагалось: при штабах загонів створити «відділення з боротьби зі шпигунством»; при прийомі на службу

⁶ Советская военная контрразведка. Вып. 1... – С. 2.

⁷ Батулин П. Создание советской военной цензуры в 1918 г. // Военно-исторический архив. – 2010. – № 2 (122). – С. 130.

⁸ Вища військова рада (ВВР) – перший радянський вищий орган стратегічного керівництва Збройними силами радянської республіки, заснований РНК 4 березня 1918 р. Завіса – система оперативних об'єднань збройних загонів, створена ВВР для оборони демаркаційної лінії, встановленої після Брестського миру в березні 1918 р. Завіса проіснувала до 11 вересня 1918 р.

надавати перевагу особам з досвідом служби в колишніх відділеннях контррозвідки⁹.

У травні 1918 р. був ухвалений декрет РНК РСФРР «Про революційні трибунали». У цьому акті серед інших злочинів названо і «шпигунство». Однак у декреті не зазначався перелік відомостей, передача яких супротивнику могли кваліфікувати як «шпигунство»¹⁰.

На підставі постанови Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК), 2 вересня 1918 р. створено Революційну військову раду республіки (РВРР), що стала на чолі всіх фронтів, військ і військових установ. Затверджене РВРР 3 жовтня 1918 р. «Положення про військовий контроль» визначило завдання військової контррозвідки таким чином:

«[...] вивчення системи і методів іноземних розвідок, виявлення, обстеження та припинення діяльності іноземних військових шпигунів, організацій і осіб, діяльність яких відповідає військовим інтересам іноземних держав і спрямована на шкоду радянській республіці»¹¹.

Чимало співробітників відділу військового контролю були не надто лояльні до радянської влади. Сумніви в надійності старих контррозвідників ускладнювалися численними реорганізаціями структури та неможливістю в умовах громадянської війни в Росії чітко розмежувати боротьбу зі шпигунством і так зв. контрреволюцією. У середині листопада 1918 р. за підсумками наради представників РВРР та Всеросійської надзвичайної комісії (далі – ВНК) ухвалили спільну постанову про реорганізацію органів військового контролю:

⁹ Советская военная контрразведка. Вып. 1... – С. 3–4.

¹⁰ Самойленко П. К вопросу о предмете преступлений, посягающих на внешнюю безопасность и обороноспособность СССР // Труды ВШ КГБ СССР. – 1977. – Вып. № 12. – С. 196.

¹¹ Советская военная контрразведка. Вып. 1... – С. 7–8.

«[...] існуючий на даний час військовий контроль реорганізується шляхом видалення з нього продажних елементів і залучення до справи виключно партійних співробітників»¹².

Основними завданнями військового контролю визначено: агентурну розвідку в тилу ворога, контррозвідку та виявлення «контрреволюційних елементів» в армії. Більшовицька влада вже в перші роки свого існування почала здійснювати заходи зі створення правового підґрунтя щодо захисту таємних відомостей. Постановою касаційного відділу ВЦВК «Про підсудність революційних трибуналів» від 6 жовтня 1918 р. шпигунством визнавалося посягання на

«військову таємницю, стратегічні плани, відомості про військові сили і озброєння»¹³.

До кримінального права радянської України, яке в основному відтворювало норми цієї ж галузі законодавства радянської Росії, запроваджувалися норми, що передбачали сувору кримінальну відповідальність за розголошення військової таємниці, що розглядалося як один із найтяжчих військових злочинів, який створював ймовірність отримання таємних відомостей противником і загрожував утвердженню більшовицького режиму на території республіки.

Наказом РВРР № 217 від 13 листопада 1918 р. у Червоній армії створено шифрувальне відділення звітно-організаційного відділу організаційного управління Всеросійського головного штабу¹⁴.

19 грудня 1918 р. політичне рішення про об'єднання діяльності ВНК і військового контролю ухвалило Бюро ЦК РКП(б). Із січня 1919 р. замість військового контролю почали діяти особливі відділи (далі також – ОВ) у складі ВНК. Інструкції особливого відділу ВНК від 24 січня, 17 вересня та 25 грудня

¹² Там же. – С. 10–11.

¹³ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917–1952 гг. / Под ред. И. Голякова. – М.: Госиздат юр. литературы, 1953. — С. 37.

¹⁴ Ворожко В. Діяльність органів ВНК– ОДПУ – С. 60.

1919 р. основним завданням особливих відділів визначали боротьбу зі шпигунством та контрреволюцією в армії і на флоті. Основними засобами цієї боротьби стали служби: освідомча, внутрішній агентури та зовнішнього спостереження¹⁵.

У документах Червоної армії того часу зазначалося, що: «[...] з опитувань агентів з'ясовано, що в потягах і на станціях залізниці червоноармійці та особи нижчого командного складу дуже відкрито обговорюють відомості військового характеру про місцезнаходження штабів, частин військ на фронті та в тилу; зазначають ділянки фронту, котрі займають ті чи інші частини. Агенти у багатьох випадках зазначають на явне зловживання своєю обізнаністю чинів діючої армії і тилових частин»¹⁶.

Наприкінці грудня 1918 р. у Червоній армії був виданий наказ про неприпустимість подібного стану. Пізніше, генштабіст випуску 1917 р. О. Кук констатував, що:

«у Громадянську війну відвертість і балакучість на фронті процвітали»¹⁷.

9 березня 1919 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (далі – ВУНК) ухвалила рішення про організацію в окупованій Україні особливих відділів за зразком тих, що діяли в РСФРР, після чого почала формувати підпорядковані їй особливі відділи у військових частинах Українського фронту. РНК УСРР 6 травня 1919 р. ухвалила Положення про ОВ при ВУНК, якому доручили проводити боротьбу з контрреволюцією і шпигунством у Червоній армії на території УСРР як на фронтах, так і в тилу¹⁸. На зазначені органи поширювалася дія ухвалених урядом РСФРР та ВНК нормативно-правових актів. Повноваження ВУНК вести боротьбу зі шпигунством в армії зазначили в новому «Положенні про ВУНК і місцеві надзвичайні комісії», ухваленому Всеукраїнським центральним виконавчим комі-

¹⁵ Советская военная контрразведка. Вып. 1... – С. 28–36, 129–140, 161–166.

¹⁶ Войтиков С. Отечественные спецслужбы и Красная армия. 1917–1921. – М.: Вече, 2010. – С. 68.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Советская военная контрразведка. Вып. 1... – С. 73–74.

тетом (ВУЦВК) 30 травня 1919 р.¹⁹. Хоча формально ВУНК створювалася як підрозділ НКВС, а в 1920 р. її підпорядкували РНК УСРР, реально вона виконувала функції репресивної, каральної структури російської більшовицької партії з широкими повноваженнями. Навіть у документах ЦК КП(б)У того часу ВНК–ВУНК буденно називають «органами надзвичайних репресій»²⁰.

24 червня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР ухвалила спеціальну постанову «Про збереження військової таємниці». Відповідно до цієї постанови, військовослужбовці, які розголосили військові таємниці, з власної волі або мимоволі ознайомили з ними сторонніх осіб, підлягали суду військово-революційного трибуналу. У цьому випадку йшлося про необережне розголошення військової таємниці у формі самовпевненості або злочинної недбалості, тому що умисне розголошення найчастіше розцінювалося як діяння контрреволюційного характеру. У таких випадках винуватий підлягав негайному покаранню як ворог радянської держави, тобто розстрілу²¹.

Рада праці і оборони РСФРР (далі – РПО) 18 липня 1919 р. ухвалила постанову щодо заходів зі збереження військової таємниці, що вимагала від радянських установ і працівників:

«можливо повного збереження у таємниці для сторонніх осіб питань бойового постачання нашої армії і пов'язаної з ними діяльності заводів, установ і організацій»²².

На засіданні РВРР 27 вересня 1919 р. розглядалося питання «Про таємну інформацію»: польовому штабу доручили з'ясувати обставини вільного розповсюдження військових таємниць, а 20 листопада 1919 р. ВЦВК прийняв нове «Поло-

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 160–161.

²⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 7, спр. 10, арк. 98 зв.

²¹ Михайленко П. Уголовное законодательство и органы юстиции УССР в период борьбы за советскую власть на Украине (1917–1920). – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1956. – С. 49.

²² Ленинский сборник. – Т. XXXIV. – М.: Партиздат, 1942. – С. 95.

ження про революційні трибунали», в якому подавався розширений перелік контрреволюційних злочинних діянь. До них належали, зокрема: шпигунство, розголошення таємних відомостей, викрадення або знищення таємних документів. Проте у цьому декреті не роз'яснювалося, які відомості чи документи належать до таємних, та не зазначалося їх переліку²³. Відразу після ухвалення Положення про ревтрибунали виїзна сесія військово-революційного трибуналу Південно-Західного фронту розглянула справу комісара оперативного управління штабу Другої кінної армії Воцелька (ініціали не встановлено, німецький громадянин, «спартаківець», колишній секретар угорського більшовика Бели Куна). На агітпункті ст. Синельникове підсудний нібито розголосив оперативні таємні відомості випадковим особам (мабуть тим, кого агітував за радянську владу). Його засудили до «умовного розстрілу» із заміною зазначеної міри покарання направленням у штрафну роту терміном на один рік. Трибунал обмежився такою «м'якою» мірою покарання винятково з огляду на «особисті позитивні якості підсудного»²⁴.

Поразки на фронті обумовили подальшу реорганізацію органів держбезпеки УСРР. Постановою РНК УСРР від 16 серпня 1919 р. робота ВУНК згортається. Але вже 11 грудня 1919 р. більшовики створили при Всеукраїнському революційному комітеті Управління надзвичайних комісій і особливих відділів. На засіданні 6 березня 1920 р. ЦК КП(б)У ухвалив створити Центральне управління українськими надзвичайними комісіями (рос. – Центральное управление украинскими чрезвычайными комиссиями) (далі – Цупчрезком)²⁵. Начальником Цупчрезкому, згідно із постановою РНК УСРР від 25 березня 1920 р., призначили В. Манцева, який одночасно був членом

²³ Ворожко В., Бернадський Б., Ботвінкін О. Нарис історії охорони державної таємниці в Україні. – К.: Лазурит-Поліграф, 2012. – С. 82.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 705, арк. 26–27.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 449, т. 1, арк. 235.

колегії ВНК і начальником ОВ Південного та Південно-Західного фронтів²⁶. Основними завданнями Цупчрезкому визначено боротьбу з контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом. При Цупчрезкомі створили особливий відділ для охорони кордонів, ведення контррозвідки, боротьби зі шпигунством. Особливі відділи створювалися у військових формуваннях і навіть у складі Української трудової армії²⁷. 18 серпня 1920 р. на засіданні політбюро ЦК КПУ(б) ухвалили Положення про Цупчрезком²⁸.

У 1920 р. Цупчрезком звітував про арешти сотень членів ПОВ (Польської організації військової) по всій Україні. Двісті членів ПОВ, арештованих у Києві, за даними Цупчрезкому:

«[...] займались шпигунством і зберігали при собі таємні відомості про дислокацію радянських військ з метою подальшої їх передачі до генерального штабу польської армії. 100 членів ПОВ, арештованих в Одесі, мали злочинний зв'язок з денікінцями, німцями-колоністами, Врангелем і Румунією»²⁹.

Особливий відділ ВНК 1 лютого 1920 р. затвердив «Інструкцію з роботи інформаційних відділень особливих відділів», на них покладалися завдання з організації роботи освідомчої мережі у військах. 7 лютого того ж року була також була підписана «Інструкція з організації роботи дивізійних особливих відділень»³⁰. На основі цих документів розробили інструкції для «таємних співробітників» (освідомлювачі (рос. осведомители) та негласні інформатори). Наведемо зі скороченнями одну з них, підписану чекістом В. Дукельським:

«Шановний товариш [...] негласний інформатор: а) знайте, що таємниця залишається таємницею, поки про неї не знає третя особа, особливо жінка. Ворог не дримає. Все отримані вами

²⁶ Там само, арк. 274.

²⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 309, арк. 19.

²⁸ Там само, оп. 6, спр. 7, арк. 62.

²⁹ Велидов А. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК (1917–1920гг.). – М.: ВШ КГБ, 1970. – С. 419.

³⁰ Советская военная контрразведка. Вып. 1... – С. 182–214, 225–232.

відомості та завдання є таємницею та розголошенню не підлягають, навіть серед ваших кращих партійних товаришів. Де б ви не знаходилися, дотримуйтеся обережності, тримайтеся так, щоб ніхто не міг здогадатися про ваше співробітництво з особливим відділом; б) звертайте вашу увагу на всіх, хто вас оточує, підслуховуйте розмови, не звертаючи на себе уваги, запам'ятовуйте і при першій нагоді записуйте у блокнот коротко все підозріле, що важко запам'ятати; в) з'ясувавши благонадійність тих чи інших осіб, ви вибирайте тих з них, які, з тих чи інших міркувань, не вселяють вам довіри, і на них звертайте увагу, не випускаючи з уваги інших. Ви повинні пам'ятати, що тільки шляхом тривалого і уважного обстеження вдається чогось добитися; [...] г) уважно ставтеся до кількості друківаних таємних паперів, як зберігаються, куди діваються зіпсовані і зайві екземпляри, куди дівається копіювальний папір; [...] д) особливу увагу зверніть на товаришів по службі, які вихваляються знанням таємних відомостей. Якщо ви можете з'ясувати, звідки він бере ці відомості, то з'ясуйте. Якщо Вам це не під силу, доповідajte уповноваженому; е) відзначайте осіб, які цікавляться таємними відомостями, яким це не належить знати за характером їхніх завдань; є) хто з товаришів по службі витрачає кошти не за заробітком, намагайтеся з'ясувати джерело їх; ж) зверніть увагу на товаришів, які часто роз'їжджають у відрядження, особливо на таких, що напрошуються на них. Відзначайте дату відрядження, час, місце і причини бажання їхати, чи бере з собою чужі листи для передавання; з) перевіряйте ставлення співробітників до таємних паперів, залишивши такі випадково відкритими; и) якщо ви обстежуваному не відомі як комуніст, вам слід підійти до обстежуваного та за допомогою розмов і бесід з метою з'ясувати його ставлення до радвлади і виявити, чи не має підозрюваний зв'язку з контрреволюцією або шпигунською організацією [...]»³¹.

Наказом ВНК від 24 грудня 1920 р. начальником новоствореного особливого відділу при Цупчрезкомі радянської України був призначений Ю. Євдокимов. Йому підпорядковувалися всі особливі відділи на території республіки і Криму, у тому числі створені цим же наказом згідно штатів армійських

³¹ Советская военная контрразведка. Вып. 1... – С. 373–376.

особливих відділів ОВ при Київському і Харківському військових округах. Зв'язок всіх особливих відділів радянської України з ВНК встановлювався через ОВ Цупчрезкому³².

Раніше, ніж чекісти, увагу на проблему захисту таємних відомостей звернули військові начальники. Саме одному з них належать перші теоретичні напрацювання щодо військових таємниць. Так, на початку 1921 р. помічником командувача Західним фронтом М. Какуріним був виданий посібник «Військова таємниця»³³. Його постать цікава не тільки у зв'язку з його творчою діяльністю. Під час громадянської війни колишній полковник Генштабу царської Росії М. Какурін встиг змінити багато армій, в тому числі й дві українські, а саме армію гетьмана Скоропадського та Українську Галицьку армію³⁴. У посібнику «Військова таємниця» М. Какурін на підставі власного фронтового досвіду та на історичних прикладах розкрив важливість збереження таємниці планів командування, нових військових винаходів тощо, а також виклав своє бачення системи режимних заходів, які слід застосовувати на практиці. Він запропонував обмежувати коло осіб, яким довіряється таємниця, організувати вивчення їхніх моральних і службових якостей; чітко визначити перелік охоронюваних відомостей; з'ясувати, що вже відомо противнику, і коригувати на цій основі свої дії; боротися з фактами розголошення таємних відомостей незалежно від чинів і посад; окремо виділити мобілізаційне діловодство; організувати безпечне зберігання і перевезення таємних документів. Йому ж належить і нове визначення військової таємниці:

«[...] під військовою таємницею, я розумію, насамперед, план війни та операцій, всі відомості та дані, необхідні для складан-

³² Там же. – С. 369–370.

³³ Какурин Н. Военная тайна. – Управ. военно-учеб. заведений Запфронта, 1921. – 31 с.

³⁴ Тинченко Я. Ландскнехт без страху і докору: військова кар'єра та доля Миколи Какуріна // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 5–61.

ня і з'ясування цього плану, й усі дані і відомості, які дають можливість противнику розробити свій план війни та операцій найбільш відповідно до обстановки»³⁵.

Імовірно, що праця М. Какуріна не залишилася без уваги особливого відділу ВНК, який, на думку військових, і повинен був у мирних умовах в основному займатися контррозвідкою, тобто боротьбою зі шпигунством з метою захисту таємних відомостей. Однак реальних дій з підготовки нормативних документів із питання збереження таємних відомостей у центральних установах військового та чекістського відомств не проводилося.

18 березня 1921 р. підписано Ризький мирний договір РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею – з іншого, про припинення війни. Лінія кордону значно наблизилася до Києва. Це створювало у суспільстві атмосферу обложеної фортеці, постійної нестабільності і напруженості. У результаті по обидва боки кордону утвердилися настрої, більше властиві стану війни, ніж мирним обставинам. Польський історик З. Залуський з цього приводу відзначив:

«Реальні обставини польсько-радянських відносин у міжвоєнне двадцятиріччя сформували події 1920 р. Люди, які розробляли і реалізовували політику упродовж усього міжвоєнного періоду і в Варшаві, і в Москві, – це були люди, сформовані у 1920-ті рр.»³⁶.

Серед цих людей були також чекісти. Майбутні керівники ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР під час війни із Польщею брали активну участь у боротьбі з польською розвідкою. Саме вони визначали упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. стратегію і тактику протидії польському шпигунству³⁷.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося 26 березня 1921 р., ухвалили рішення про відновлення ВУНК, яке

³⁵ Какурин Н. Военная тайна... – С. 6.

³⁶ Цит. за: Яжборовская И., Парсаданова В. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. – М.: Academia, 2005. – С. 299.

³⁷ Зданович А. Органы государственной безопасности. – С. 65–66.

оформили постановою ВУЦВК від 30 березня 1921 р.³⁸. Головою ВУНК затвердили В. Манцева, заступником – В. Балицького. Наказом ВУНК № 20/114 від 1921 р. створено Секретно-оперативне управління (далі – СОУ), до його складу увійшов особливий відділ. Начальником СОУ та одночасно начальником ОВ призначено Ю. Євдокимова³⁹.

Відразу після створення спецвідділу при ОДПУ⁴⁰ у травні 1921 р. заступник голови РВРР Е. Склянський затвердив «Положення про Центральний шифрувальний відділ штабу Червоної армії» та його штат, а також штати шифрорганів штабів фронтів, округів, армій, дивізій, бригад тощо. Центральний шифрувальний орган Червоної армії складався з 4 відділень загальною чисельністю 27 осіб⁴¹.

В інструкціях ВНК, введених у дію 17 липня 1921 р. наказом № 216, шпигунство розподілили на два типи: освідомче і шкідницьке. Головним завданням у боротьбі зі шпигунством визначили охорону військових таємниць від супротивника. Для її виконання особливі відділення зобов'язали:

«а) виявляти військові й цивільні установи, де зберігаються військові, політичні й економічні таємниці, щодо яких зацікавлені інші держави, засоби зберігання і охорони цих таємниць та осіб, які ними користуються або їх охороняють; б) після з'ясування і взяття на облік установ, до яких має зацікавленість освідомче шпигунство, сконцентрувати особливу увагу на найбільш важливі установи для попередження упущень за службою і зловживань під час охорони таємниць. До таких установ відносяться військові штаби з їхніми відділами»⁴².

³⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 33, арк. 122–123.

³⁹ Там само, оп. 20, спр. 640, арк. 35–36зв.

⁴⁰ Див. докл.: Ворожко В. Становлення радянського режиму секретності й таємно-шифрувальні підрозділи у 1918–1927 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2022. – № 2. – С. 53–88.

⁴¹ Ворожко В. Діяльність органів ВНК–ОДПУ... – С. 60.

⁴² ГДА СБ України, ф. 3, спр. 1560, арк. 55зв. – 56.

З питань протидії шпигунству особливі відділення були зобов'язані мати наступні відомості та облік:

1. Про всіх іноземних підданих, які проживають у районі дії даної Чека.
2. Про всіх осіб, що мають зв'язок із закордоном та які перебувають із закордону.
3. Про роботу штабів, в першу чергу їхніх таємних частин, а саме оперативних, розвідувальних, з дислокації, адміністративних відділів тощо.
4. Про роботу всіх установ та окремих осіб, які можуть бути джерелом відомостей для шпигунських організацій».

У разі виявлення ознак діяльності шпигунської організації, особливі відділення були зобов'язані:

1. Встановити – на користь якої держави працює шпигунство.
2. На які установи розповсюджується шпигунство і до чого воно має зацікавленість.
3. Встановити осіб, які мають зв'язок зі шпигунами.
4. Вести спостереження за особами, які прибули із закордону або з інших місцевостей для встановлення відомостей – звідки вони прибули, де зупинилися, з ким провадять знайомства тощо.
5. У разі встановлення осіб, причетних до шпигунства, з'ясувати їхню діяльність, мету, ким вони заслані, де знаходяться їхні керівні центри, хто їх очолює. Ким організовано шпигунство тощо.
6. Якими шляхами проник агент.
7. Як підтримується зв'язок із закордоном, які шляхи встановлені для кур'єрів, строк їхнього прибуття та явки.
8. Про зв'язки агентів, якими шляхами отримувалися військові таємниці і таємні відомості, хто цьому сприяв.
9. Повідомляти про підготовку повстань, заколотів, збройних виступів і заворушень, про псування засобів зв'язку, вибухів мостів»⁴³.

У грудні 1921 р., згідно угоди з військовим комісаром штабу Червоної армії, ОВ ВНК підготував циркулярний лист «Про завдання особливих відділів у зв'язку з політичним моментом»⁴⁴. У формулюванні завдань, виділених у цьому циркулярі, немає нічого про захист таємних відомостей, хоча

⁴³ ГДА СБ України, ф. 3, спр. 1560, арк. 54зв. – 55.

⁴⁴ Лубянка. Сталин и ВЧК-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936... – С. 21–22.

боротьба зі шпигунством поставлена у ньому на одне з перших місць. У «Положенні про особливі відділи» від 6 лютого 1922 р. також не було вказівки на необхідність захисту таємних відомостей. Все це свідчило про абстрактне уявлення співробітників особливих відділів про організацію боротьби зі шпигунством, сутністю якої є збереження таємних відомостей⁴⁵. Про випадки розголошення військової таємниці командування Червоної армії неодноразово повідомляло ЦК РКП(б). Так, наприклад, М. Фрунзе 19 грудня 1921 р. доповідав В. Леніну про розкриття військово-дипломатичної інформації британською розвідкою⁴⁶.

Між тим, наступні події засвідчили послідовні дії військово-політичного керівництва РСФРР до подальшого «поглинання» УСРР й уніфікації урядових і військових управлінських структур. Водночас обмежувалися навіть формальні права республіки у військовій сфері. Так, постановою РПО РСФРР від 21 квітня 1922 р. Збройні сили України і Криму були перейменовані на Збройні сили Південно-Західної округи⁴⁷. Оцінюючи це як спробу зведення статусу УСРР до рівня Південно-західного краю Росії, уряд Х. Раковського категорично висловився проти перейменування. 28 квітня 1922 р. це питання спеціально обговорювалося і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке також визнало це перейменування недоцільним з огляду на обставини, які склалася у республіці. Під тиском ЦК КП(б)У 27 травня 1922 р. Південно-Західна військова округа отримала назву Української військової округи (далі – УВО)⁴⁸.

⁴⁵ Зданович А. Органы государственной безопасности... – С. 484.

⁴⁶ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941. – М.: АИРО-XXI, 2015. – С. 84.

⁴⁷ Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа. 1919–1969 – К., 1969. – С. 75.

⁴⁸ Там же.

На активну протидію з боку РВРР наштовхнувся також проект розбудови Центральної школи Червоних старшин. Восени 1922 р. внаслідок проведеної реорганізації вона була позбавлена статусу Центральної і перетворена на школу лінійного типу. Раніше з посади начальника школи був усунутий її організатор Петро Солодуб, а весь командний склад заарештований за підозрою у «петлюрівщині». Оцінюючі ці заходи як цілеспрямоване нищення передумов розбудови українського червоного війська, опальний начальник школи з відчаєм писав Х. Раковському:

«[...] Не комсклад судять, а судиться ідея створення Української Червоної армії, судиться процес українізації України, який, у залежності від вироку, розглядатиметься як поразка цих ідей, а ще краще як утопічність їх»⁴⁹.

Ухвалення статей Кримінального кодексу РСФРР за порушення збереження таємних відомостей примусило військове відомство провести заходи із забезпечення режиму секретності у Червоній армії. Наказ РВРР № 628/109 від 7 березня 1922 р. та циркуляр Вищого касаційного військового трибуналу № 38 від 21 березня 1922 р. вимагали, щоб всім військовослужбовцям були роз'яснені сенс і значення військової таємниці, їхній обов'язок суворого її збереження та відповідальності за порушення цього обов'язка. Інший наказ РВРР № 747/132 від 25 березня 1922 р. наказав виділити із всієї маси таємних документів найбільш важливі, позначити їх грифом «Совершенно секретно» і встановити особливий порядок поводження з ними; інші документи, як і раніше, позначати грифом «Секретно»⁵⁰.

У Червоній армії постійно траплялися суттєві порушення у збереженні таємних відомостей. Так, у липні 1922 р. за підписом заступника начальника СОУ і одночасно керівника ОВ ДПУ РСФРР Г. Ягоди в усі місцеві апарати була направлена поштотелеграма про необхідність посилення роботи щодо

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп.1, спр. 673, арк. 37зв.–38.

⁵⁰ Самойленко П. К вопросу о предмете преступления... – С. 201–202.

охорони таємних відомостей. У документі йшлося про 14 випадків розкрадання таємних документів за першу половину 1922 р. Особливим відділам пропонувалося:

- «[...] 1) ознайомитися з порядком зберігання, користування і перевезення таємних документів;
- 2) попередити всіх осіб, допущених до грифованих відомостей, про персональну відповідальність і про те, що у разі зникнення таємних документів вони підлягають негайному арешту і притягненню до слідства;
- 3) встановити таємне спостереження за військовослужбовцями, які є важливими секретоносцями;
- 4) за затримання осіб, що грубо порушують режимні заходи, розкриття фактів втрат або розкрадання таємних документів представляти осіб, що відзначилися, до різного роду заохочень»⁵¹.

У всіх випадках, коли йшлося про здійснення заходів щодо зміцнення системи охорони таємних відомостей, особливі відділи зобов'язувалися виступати їх ініціаторами. Особливу увагу акцентували на розслідування фактів зникнення важливих документів. Останнє було актуальним, оскільки недостатньо кваліфіковане розслідування випадку зникнення таємного мобілізаційного плану 25-ї стрілецької дивізії (дислокованої на той час у Білої Церкві), що мало місце на початку червня 1922 р., не дозволило встановити конкретних винуватців. Г. Ягода зажадав від УВО передати під судове розслідування ревтрибуналу всіх, хто порушував наказ РВРР про порядок зберігання мобілізаційних та інших таємних документів, а також співробітників ОВ ДПУ при 25-ї дивізії, які не здійснили належних заходів щодо розкриття недоліків у режимно-таємній роботі.

Звітуючи, ДПУ УСРР повідомило в Москву, що була проведена кампанія з перевірки таємного діловодства у військових частинах. У результаті ряд осіб віддали під суд за порушення, а окремі ненадійні військовослужбовці усунені від роботи з таємними документами. Однак, як з'ясувалося пізні-

⁵¹ Зданович А. Органы государственной безопасности... – С. 491.

ше, навести лад із дотриманням таємниці не вдалося. Не дали належного результату і заходи з розслідування зникнення мобілізаційного завдання 2-го кінного корпусу, що знаходився особисто у комкора Г. Котовського. Цілком таємні документи втратив також командир 1-го кінного корпусу В. Примаков. В обох випадках документи знайдені не були. До відповідальності за ці порушення обидва комкори не були притягнуті⁵².

У серпні–листопаді 1922 р. співробітники особливого відділу заарештували 44 особи за підозрою у шпигунстві колишнього офіцера УВО, працівника роти зв'язку Київського військового району О. Єфимова. Головний фігурант кримінальної справи виконував у роті обов'язки ад'ютанта, діловода, фельд'єгера та мав доступ до таємних наказів РВРР. Він був завербований польською і французькою розвідками, представники, яких діяли спільно. О. Єфимов знайшов у роті помічників і почав передавати таємні документи за винагороду польським та французьким агентам. О. Єфимова та його групу викрили лише після того, як вони передали за кордон понад тисячу документів⁵³.

Наприкінці 1922 р. наказом РВРР № 2011 порядок поводження з «цілком таємною кореспонденцією» у Червоній армії упорядкували та ускладнили. Також на початку 1923 р. у штабі Червоної армії створено 7 шифрувальний відділ, що був відповідальний за шифрування і дешифрування таємних документів і листування⁵⁴. Керівництво ОВ санкціонувало допуск і звільняло з посад осіб, які вели таємну роботу у військових частинах. ОВ і військове командування спільно визначали поділ таємних і цілком таємних документів, що знаходилися у військових частинах, на ті, з якими міг знайомитися особисто

⁵² Зданович А. Органы государственной безопасности... – С. 492.

⁵³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 430, т. 23, арк. 1–44.

⁵⁴ Колпакиди А., Север А. КГБ. – М.: Яуза: ЭКСМО, 2010. – С. 149.

начальник ОБ і ті, знайомство з якими він міг доручати своїм співробітникам⁵⁵.

Упродовж 1921–1922 рр. повноваження особливих відділів були різко звужені, їхня відособленість від ВНК–ДПУ – ліквідована. Особливі відділи стали органами військової контррозвідки, забезпечували виключно безпеку збройних сил. Такими особливі відділи залишалися до початку 1930-х рр. Основним завданням ОБ стало агентурно-оперативне обслуговування військ. Саме на це їх спрямовували накази ДПУ РСФРР: «Про удосконалення чекістської роботи в частинах Червоної Армії» від 22 березня 1922 р.⁵⁶, «Про удосконалення форм і методів агентурно-оперативної роботи особливих відділів» від 1 квітня 1922 р.⁵⁷ та ін. Але витік таємної інформації тривав. Так, на засіданні РВРР 27 квітня 1923 р. зауважили:

«Останнім часом таємні відомості з України просочуються за кордон; обізнаність наших ворогів тільки трохи відстає [...] зі штабу РСЧА таємні відомості потрапляють за кордон»⁵⁸.

У 1924 р. викладач Військової академії Червоної армії М. Варфоломеев видав посібник «Техніка штабної служби: оперативна служба військових штабів у воєнний час», у якому спеціальний розділ присвячено режиму секретності і таємному діловодству⁵⁹. Свого часу, а саме у грудні 1922 р., перебуваючи на посаді першого помічника начальника штабу Західного фронту, М. Варфоломеев був заарештований особливим відділом фронту за втрату таємних документів⁶⁰, що додало

⁵⁵ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.)... – С. 117.

⁵⁶ Советская военная контрразведка. Вып. 2... – С. 12–13.

⁵⁷ Там само. – С. 21–22.

⁵⁸ Реввоенсовет Республики. Протоколы 1920–1923 гг. Сб. док. – М.: Эдиториал, 2000. – С. 335.

⁵⁹ Варфоломеев Н. Техника штабной службы: оперативная служба войсковых штабов в военное время. – М.: Высший воен. ред. совет, 1924. – 222 с.

⁶⁰ Зданович А. Органы государственной безопасности... – С. 281.

йому певного специфічного досвіду у захисті таємних відомостей.

На початку 1924 р. ДПУ УСРР відкрило агентурну справу «Штаб». Підставою стало повідомлення про наявність у французької військової місії у Варшаві низки наказів штабу УВО. У результаті вжитих пошукових заходів чекісти виявили, що можливим агентом поляків чи французів є начальник адміністративно-організаційної частини штабу УВО В. Шокуров, колишній офіцер, дворянин, людина, що витрачала значно більше коштів, ніж отримувала грошового забезпечення. Серед зв'язків В. Шокурова встановили В. Філіпса, етнічного француза, що працював консультантом штабу округу. Одночасно розкрилася факти грубих порушень таємного діловодства в штабній типографії, за яку в межах службових обов'язків відповідав саме В. Шокуров. Під підозру потрапили ще кілька працівників штабу. Але чекістам не вдалося довести причетність В. Шокурова та інших працівників штабу до агентури іноземних спецслужб. Справа обмежилася покараннями за порушення у веденні таємного діловодства та недбальство по службі⁶¹.

У військових формуваннях постійно здійснювалися заходи щодо удосконалення захисту таємних відомостей. Так, на початку 1924 р. видано наказ Револуційної військової ради (далі – РВР, до 23 серпня 1923 р. – РВРР) РСРС № 1042/166, яким були затверджені «Правила зберігання таємного листування» у Наркомвоєні⁶². 28 березня 1924 р. наказом РВР № 446/96 (п. 3) Центральний шифрувальний відділ штабу РСЧА був реорганізований у Шифрувальний відділ при РВР. Щільною була взаємодія органів держбезпеки із розвідувальними органами Червоної армії. Начальник розвідувального відділу РВР УВО з 1924 р. входив до складу Колегії ДПУ УСРР⁶³.

⁶¹ Там же. – С. 492.

⁶² ГДА СБ України, ф.9, спр. 2у, арк. 33 зв.

⁶³ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УСРР (1922–1941 рр.)... – С. 90.

ОДПУ СРСР 1 березня 1924 р. видано наказ «Про покращення роботи з боротьби з контрреволюційними проявами і шпигунством в частинах і установах Червоної армії і флоту»⁶⁴. У березні 1924 р. на одному із засідань РВР СРСР під головуванням начальника Політуправління А. Бубнова розглянули питання таємного листування й ухвалили рішення (які затвердили на засіданні РВР 18 березня 1924 р.) щодо спрощення таємного діловодства, а також запропонували видати перелік відкритих військових частин та посилити військову цензуру тощо. У 1924 р. наказом РВР СРСР від 17 грудня № 1523 затверджена «Інструкція про видання і зберігання наказів РВР СРСР і циркулярів Наркомвоєну»⁶⁵. У тому ж 1924 р. ОДПУ СРСР ініціювало постанову РПО, відповідно до якої під страхом кримінальної відповідальності заборонялося проводити фото-кінозйомку військових частин, складів, будівель, фортечних споруд, військових таборів, портових споруд та бойових суден без спеціального дозволу Політуправління Червоної армії⁶⁶.

У січні 1925 р. відбувся II Всесоюзний з'їзд особливих відділів ОДПУ СРСР, де вони отримали вказівки щодо «розробки» певних категорій командного складу Червоної Армії: а) колишніх царських і білих офіцерів; б) військовослужбовців іноземного походження; в) колишніх есерів, меншовиків, сіоністів, анархістів; вихідців із дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, служителів культу; г) офіцерів, які скомпрометували себе у шпигунстві, посадових злочинах, участі у угрупованнях, систематичному пияцтві.

15 січня 1925 р. Л. Троцький подав у відставку з поста голови РВР та наркома у військових та морських справах. 26 січня 1925 р. М. Фрунзе зайняв місце Л. Троцького, очоливши РВР СРСР і наркомат у військових і морських справах. У 1924–1925 рр.

⁶⁴ Бондаренко А. Военная контрразведка. 1918–2010. – М.: Молодая гвардия, 2011. – С. 166.

⁶⁵ Там само, арк. 32–34.

⁶⁶ Зданович А. Органы государственной безопасности... – С. 487.

за стислий термін у СРСР здійснили військову реформу. Низка її елементів (запровадження територіально-міліційної системи будівництва РСЧА в поєднанні з кадровою, створення національних формувань, запровадження єдиноначальності) зобов'язували до посилення контррозвідки⁶⁷.

У 1920-х рр. втеча військовослужбовців, в т. ч. секретносів, за кордон стала небезпечним явищем в житті РСЧА. Співробітники особливих відділів це пояснювали «виключно важкими умовами життя червоноармійців, які мусили харчуватися дохлими кінями та іншим падлом; відсутністю тепло обмундирування, а також політичною нестійкістю»⁶⁸.

Втікали переважно рядові червоноармійці, які не володіли таємницями, але час від часу це були й командири-секретносії. Так, у 1922 р. перейшов до Польщі штабний співробітник Київського військового округу, колишній генерал М. Фастиковський⁶⁹. Восени 1925 р. при спробі перетину державного кордону з Польщею затримано військового комісара однієї з дивізій Київського військового округу П. Меренца, який мав при собі портфель із таємними документами. У тому ж році група курсантів військової школи льотчиків та працівників артилерійських складів захопила в Криму корабель Чорноморського флоту «Утриш» і втекла до Болгарії⁷⁰.

* * *

Отже, у боротьбі із зовнішніми загрозами для безпеки армії та флоту одне із центральних місць займали контррозвідувальні та режимні заходи, що ускладнювали розвідкам противника отримання таємної інформації. Ця система заходів повинна бути адекватною розвідувальній активності іно-

⁶⁷ Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки... – С. 284.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф.13, спр. 254, арк. 77.

⁶⁹ Зданович А. Органы государственной безопасности... – С. 61. Згодом М. Фастиковський повернувся до СРСР і брав участь у реалізації операції ОДПУ СРСР «Трест».

⁷⁰ Там само. – С. 500–501.

земних спецслужб, постійно розвиватися і вдосконалюватися. Період 1918–1925 рр. – це період становлення радянської системи захисту військових таємниць, у якому ні військові, ні співробітники ВНК ще не виробили нормативних визначень таких понять, як «шпигунство» і «таємниця», тому трактували їх довільно.

Створені особливі відділи основним своїми завданнями мали пошук і виявлення у військових формуваннях шпигунів. Але шпигуни різного штибу часто не пов'язувалися з таємними відомостями, а визначалися «революційною свідомістю». Поступово склалося розуміння того, що керівництво військових формувань повинно вживати заходів до охорони таємних відомостей, а співробітники органів держбезпеки захищати їх за допомогою контррозвідувальних дій, включаючи виявлення порушень режимних заходів. Режим секретності у досліджуваній період став одним із стовпів комуністичного режиму та опорою радянської держави у проведенні її внутрішньої і зовнішньої політики. Сама система захисту секретів формувалася в умовах військово-мобілізаційної моделі розвитку економіки та тоталітарного політичного режиму.

REFERENCES

1. Alov, A. and Bredihin, A., (Comps.). (1978). *Sovetskaia voennaia kontrrazvedka. (1918–1922)*. (Vol.1). Moscow: KGB [in Russian].
2. Batulin, P. (2010). Sozdanie sovetskoj voennoj tsenzury v 1918 g. *Voенно-istoricheskij arkhiv*, 2, 120–137 [in Russian].
3. Bondarenko, A. (2011). *Voennaja kontrrazvedka. 1918–2010*. Moscow: Molodaja gvardija [in Russian].
4. Bozhko, O. (2000). Osoblyvi viddily v systemi orhaniv derzhavnoi bezpeky. 1918–1946 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2/4, 337–361 [in Ukrainian].
5. Kolpakidi, A., Sever, A. (2010). *KGB*. Moscow: Yauza [in Russian].
6. Kurenkov, G. (2015). *Ot konspiratsii k sekretnosti. Zashchita partiynogosudarstvennoy tayny v RKP(b)–VKP(b). 1918–1941*. Moscow: AIRO–XXI [in Russian].

7. Mikhaleva, V. (Comps.). (2000). *Revvoensovet Respubliki. Protokoly. (1920–1923)*. Moscow: E'ditorial [in Russian].
8. Mulykh, H., and Kozhukalo, I. (1969). *Kratkyj ocherk ystorry Krasnoznamennoho Kyevs'koho voennoho okruha*. Kyiv: KKVO [in Russian].
9. Okipniuk, V. (2017). *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1941 rr.)*. Kherson: Hryn' [in Ukrainian].
10. Samojlenko, P. (1977). K voprosu o predmete prestuplenij, posyagayushhikh na vneshnyuyu bezopasnost' i oboronosposobnost' SSSR. *Trudy VSH KGB SSSR*, 12, 195–209 [in Russian].
11. Shatalov, T. (2011). Pravovoe polozhenye sotrudnykov mestnykh orhanov VChK. *Ystoriya hosudarstva y prava*. 19, 34–39 [in Russian].
12. Tynchenko, Ya. (1999). Landsknekht bez strakhu i dokoru: vijs'kova kar'iera ta dolia Mykoly Kakuryna. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2, 7–31 [in Ukrainian].
13. Velydov, A. (1970). *Kommunistycheskaia partiya – orhanyzator y rukovodytel' VChK (1917–1920) hh*. Moscow: VSh KHB [in Russian].
14. Vojtkov, S. (2010). *Otechestvennye spetssluzhby i Krasnaya armiya. (1917–1921)*. Moscow: Veche [in Russian].
15. Vorozhko, V. (2013). Yak spetsviddil Gliba Bokogo ohoronyav radyansku taemnitsu. (1921–1929). *Voенно–istorychnyy visnyk*. 7, 34–46 [in Ukrainian].
16. Vorozhko, V. (2013). Diyalnist' organiv VChK–ODPU po zahystu derzhavnyh sekretiv u Chervoniy armiy ta radyanskomu VPK (1918–1927). *Voенно–istorychnyy visnyk*. 8, 56–67 [in Ukrainian].
17. Vorozhko, V. (2021). Radians'ka vijs'kova tsenzura. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 7–31. doi: <https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.007> [in Ukrainian].
18. Vorozhko, V. (2022). Stanovlennia radians'koho rezhymu sekretnosti i taiemno-shyfruvani pidrozdily u 1918–1927 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 53–88. doi: <https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02.052> [in Ukrainian].
19. Vorozhko, V., Bernads'kyj, B. and Botvinkin, O. (2012). *Narys istorii okhoroны derzhavnoi taiemnytsi v Ukraini*. Kyiv: Lazuryt-Polihraf [in Ukrainian].
20. Xaustov, V., Naumov, N. and Plotnikova, N. (Comps.). (2013). *Lubjanka. Stalin i VChK–GPU–OGPU–NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih*

organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. 1922–1936. Moscow: MFD [in Russian].

21. Yazhborovskaia, Y. and Parsadanova, V. (2005). *Rossyia y Pol'sha. Syndrom vojny 1920 h.* Moscow: Academia [in Russian].
22. Zdanovich, A. (2008). *Organy gosudarstvennoy bezopasnosti i Krasnaya armiya.* Moscow: Kuchkovo Pole [in Russian].

Vorozhko V. The Red Army and special departments of state security bodies: counterespionage and protection of military secrets in 1918–1925

The aim is to study the historical aspects of the development of military counterintelligence and its relationship with the Red Army in the early years of Soviet power, based on archival and published documents. The main focus will be on countering espionage and measures aimed at protecting military secrets.

The research methodology is based on the principles of objectivity, positivism, systematicity, dialectics, and historicism. Problem-chronological, historical-comparative, historical-legal, and other methods were used.

Conclusions. In the fight against external threats to the security of the army and navy, counterintelligence and security measures play a central role, making it difficult for enemy intelligence services to obtain classified information. It has been established that specific departments and divisions of the Bolshevik state security agencies were responsible for counterintelligence and secrecy in military formations. The main task of the special departments was to identify spies in military units. The counterintelligence system of the special departments sought to keep pace with the intelligence activities of foreign special services and was constantly evolving and improving. It has been proven that during the formation of the Soviet system of protecting classified information, neither the military nor the security services had yet developed a normative definition of such concepts as 'espionage' and 'secret,' and therefore interpreted them arbitrarily. Spies of various kinds were often not associated with secret information, but were defined by their 'revolutionary consciousness.' The Soviet regime of secrecy was formed under the conditions of a military-mobilisation model of economic development and a totalitarian political regime, gradually becoming the mainstay of the Soviet state in the conduct of its domestic and foreign policy.

Keywords: espionage, military counterintelligence, military secret, Red Army, special departments, the Cheka–OGPU.